

Marlena DRYGIEL-BIELIŃSKA

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Instytut Nauk o Bezpieczeństwie

marlena.drygiel@uph.edu.pl

<http://orcid.org/0000-0002-3825-7106>

<https://doi.org/10.34739/dsd.2023.01.07>

TRANSFORMACJE ŁADU DEMOKRATYCZNEGO

ABSTRAKT: Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie kierunków transformacji ładu demokratycznego zarówno w kontekście ustroju politycznego, jak i cechy stosunków międzynarodowych. Ład ten podlega oddziaływaniu wielu współczesnych wyzwań i zagrożeń (tj. globalizacji, rewolucji technologicznej, zagrożenia terrorystycznego itd.). Po zakończeniu zimnej wojny i wzmocnieniu pozycji Stanów Zjednoczonych Ameryki na świecie demokracja miała stać się najbardziej pożądanym typem ustroju państwowego, a wiodąca pozycja międzynarodowa USA miała również zagwarantować demokratyczne podejście do budowania nowego ładu światowego opartego na równej partycypacji i poszanowaniu wszystkich uczestników stosunków międzynarodowych. Jak się jednak okazało, demokracja nie stała się panaceum na problemy współczesnego świata, a statystycznie odnotowano przyrost liczby państw autorytarnych. Co więcej, atrakcyjność demokracji zaczęła być coraz częściej kontestowana.

SŁOWA KLUCZOWE: demokracja, porządek międzynarodowy, globalizacja, transformacja, bezpieczeństwo międzynarodowe

---

TRANSFORMATIONS OF THE DEMOCRATIC ORDER

ABSTRACT: As the number of autocracies in the world grows, democracy appears to be under threat around the world. Not only new democracies, but even established Western democracies themselves have fallen into varying degrees of self-diagnosed crisis. The aim of this article is to present the directions of transformation of the democratic order both in the context of the political system and in the features of international relations. This article focuses on threats to democracy, with an emphasis on the inter-related challenges (e.g. globalization, technological revolution, terrorism, etc.). The leading international position of the USA as a democratic state was also to guarantee a democratic approach to building a new world order based on equal participation and respect for all participants in international relations. However, democracy has not become a panacea for the problems of the contemporary world.

KEYWORDS: democracy, international order, globalization, transformation, international security

WPROWADZENIE

Demokratyczny system polityczny państwa wiąże się z pewnymi pryncypiami, które są stopniowalne. Naukowe, ale również w znacznej mierze potoczne wyobrażenia o tym systemie politycznym są związane z rządami prawa, systemem gospodarki rynkowej, pluralizmem politycznym, wolnością mediów czy przestrzeganiem praw człowieka. Celem artykułu jest przedstawienie międzynarodowego kontekstu demokracji nie tylko jako reżimu państwowego, który ma wpływ na charakter polityki zagranicznej państwa, ale również jako cechy ładu międzynarodowego oddającej

charakter stosunków międzynarodowych. Podjęty problem badawczy dotyczy zmian ładu demokratycznego w ujęciu wewnętrznym i międzynarodowym. W związku z tym istotne znaczenie ma tu określenie uwarunkowań i ewentualnych kierunków tych dynamicznych zmian.

Ład demokratyczny i jego kształtowanie w opiniach badaczy ma wiele zalet, które są łączone z tym, że demokracja jest wartością pożądaną. Dzieje się tak, ponieważ państwa demokratyczne wykorzystują przede wszystkim pokojowe środki rozwiązywania sporów oraz są przeświadczone o tym, że normą jest założenie, iż państwa demokratyczne nie walczą ze sobą¹.

Demokracja jest zwykle utożsamiana z systemem politycznym państwa, jednak jej funkcjonowanie może dotyczyć również stosunków międzynarodowych. Demokratyczność systemu międzynarodowego odnosi się do sprawiedliwego i równego udziału w korzyściach płynących ze współpracy międzynarodowej poszczególnych aktorów. Dzięki systemowi demokratycznemu mają oni zapewnioną równą dystrybucję wartości, takich jak: bezpieczeństwo, rozwój, korzyści związane ze środowiskiem naturalnym i rozwojem cywilizacyjnym.

Ten równy udział w korzyściach płynących ze współpracy pomiędzy państwami sprawia, że nierówności rozwojowe powstające pomiędzy nimi mogą zostać zniwelowane. Ład demokratyczny wpływa na wzmocnienie roli prawa międzynarodowego i jednocześnie ogranicza użycie siły oraz skłania państwa do rozwiązywania sporów w sposób pokojowy. Ogranicza to również możliwość rozwoju działań hegemonistycznych, co jednocześnie daje państwom mniejszym i słabszym sposobność do wywierania wpływu na działania silniejszych partnerów. Przejawem demokratyzacji systemu międzynarodowego jest także upowszechnianie norm, procedur i zasad demokratycznych².

W niniejszym opracowaniu wykorzystano metody ogólnologiczne, ze szczególnym uwzględnieniem analizy i syntezy oraz elementów analizy systemowej. Podjęto również krytyczną analizę literatury przedmiotu.

DLACZEGO ŁAD DEMOKRATYCZNY?

Ład demokratyczny opiera się na fundamentach, które są związane z realizacją praw człowieka. Swobody polityczne oraz demokratyczne normy i instytucje są podstawą wolności człowieka oraz możliwości budowania jego rozwoju materialnego i duchowego.

Pokojowa wymiana władzy w państwach demokratycznych wpływa na ograniczenie konfrontacyjności, co nie oznacza jednak, że nie ma możliwości wystąpienia konfliktów. Przemoc nie jest głównym środkiem politycznym wykorzystywanym przez państwa demokratyczne w rozwiązywaniu sporów, które między nimi powstają. W związku z tym ład demokratyczny jest korzystny dla utrzymania pokoju i bezpieczeństwa, co rzutuje również na międzynarodowe relacje pomiędzy państwami.

---

¹ B. Russett, *Grasping the Democratic Peace. Principles for a Post-Cold War World*, Princeton 1993, s. 24.

² Idem, *Spółeczność pokoju: demokracja, współzależność i struktura międzynarodowa*, [w:] D.B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Warszawa 1997, s. 367-368.

Demokracja może też wpływać na rozwój gospodarczy. Państwa demokratyczne posiadają najczęściej system gospodarki rynkowej. Nacisk, który jest kładziony na indywidualizm, powoduje, że jednostka ma zapewnione warunki do rozwoju. Demokracja sprzyja postępowi i zaspokajaniu potrzeb. Mimo ukierunkowania na rozwój w dojrzałych demokracjach zwraca się uwagę na słabszych i biedniejszych, co odnosi się do zasad sprawiedliwości i solidarności. Jednak jak pokazuje przykład Chin, państwo niedemokratyczne może mieć znaczącą pozycję gospodarczą. Znane są także przykłady państw, które pomimo systemu demokratycznego nie stały się beneficjentami rozwoju gospodarczego i wprowadzanie demokratycznych zasad w systemie politycznym okazało się dla tych państw (m.in. w Afryce i Ameryce Łacińskiej) rozczarowujące³.

W państwach demokratycznych jednostki i różnego rodzaju grupy stają się upodmiotowione. Mają one bowiem możliwość partycypacji w kształtowaniu polityki państwa. Stąd tak istotną rolę odgrywa tworzenie społeczeństwa obywatelskiego. Demokracja jest wartością, która została zaakceptowana przez państwa i struktury zachodnie i jest wspierana również przez Unię Europejską. Podejmuje ona szereg zobowiązań, których celem jest demokratyzacja. Uznaje się ją za podstawę w przyszłych dążeniach do integracji z tą organizacją. Unia jest przekonana, że demokracja stanowi najlepszy środek do stanowienia pokoju w regionach ogarniętych konfliktami. Przeświadczenie to opiera się na stwierdzeniu Immanuela Kanta, że „demokracje nie walczą ze sobą”. John Rawls rozwinął tę koncepcję uznając, że państwa demokratyczne nie mają potrzeby prowadzenia wojen zaczepnych, a ich interesy skupiają się na aspektach defensywnych (zapewnienie własnego bezpieczeństwa, dobrobytu obywateli, rozwijanie rządów prawa, itp.). Demokracje liberalne nie dążą do zdobyci terytorialnych czy narzucania innym partnerom własnych rozwiązań instytucjonalno-prawnych. Uważają, że ich interesy mogą być realizowane za pośrednictwem negocjacji czy wymiany handlowej⁴.

Kolejnym argumentem na rzecz tego ustroju jest to, że dzięki stworzonym mechanizmom pozwala on na rozwiązywanie politycznych antagonizmów w drodze pokojowych ustaleń. Liberalna demokracja chroni prawa mniejszości i zapewnia większą legitymizację władzy oraz tworzy szanse rozwoju ekonomicznego i społecznego⁵.

Z drugiej jednak strony Edward Mansfield i Jack Synder zakwestionowali konieczność łączenia procesów pokojowych i demokratyzacji. Do konfliktu nie dążą bowiem demokracje liberalne, natomiast w państwach, gdzie dopiero tworzone są te mechanizmy, nie są one efektywne, w związku z czym łatwo jest decydentom politycznym doprowadzać do konfrontacji. Wiele państw wkracza w proces budowania ładu demokratycznego z problemem zorganizowanej przestępczości, zagrożenia terrorystycznego, co powoduje, że niepokodzone ze sobą polityczne strony konfliktu

---

³ E. Waško-Owsiejczuk, *Krytyczne spojrzenie na promowanie demokracji*, „Polityka i Społeczeństwo” 2023, 1(21), s. 281.

⁴ B. Wiśniewski, *Teoria demokratycznego pokoju*, [w:] R. Zięba, S. Bieleń, J. Zając (red.), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2015, s. 58; J. Macmillan, *Liberalism and the democratic peace*, „Review of International Studies” 2004, nr 30, s. 179-200.

⁵ K. Kumar, J. de Zeeuw, *Democracy Assistance to Postconflict Societies*, [w:] K. Kumar, J. de Zeeuw (red.), *Promoting Democracy in Postconflict Societies*, London 2006, s. 7-8.

mogą nadal prowadzić walkę, zmieniając tylko jej oblicze. Społeczność międzynarodowa niechętnie angażuje swój potencjał polityczny w państwach pokonfliktowych w zakresie procesu demokratyzacji. Bardziej opłacalne jest natomiast wsparcie techniczne, finansowe, co nie zawsze się sprawdza⁶.

Tezę o braku oczywistości w demokratyzacji państw pokonfliktowych rozwinął Charles Kupchan. W swojej książce *How enemies become friends* stwierdził, że do budowania pokoju i rozwiązywania konfliktów zdolne są nie tylko państwa i instytucje demokratyczne. Udział w tym procesie, i to z pozytywnym skutkiem, mogą brać również kraje niedemokratyczne. Jako przykład podaje tu zaangażowanie USA w regionie bałkańskim, które doprowadziło do pogłębienia rywalizacji. Kultura jest ważna, ale nie można absolutyzować jej roli. Pokój zależy przede wszystkim od polityki⁷.

ZALETY ROZWOJU ŁADU DEMOKRATYCZNEGO

Demokracja kojarzy się z tworzeniem korzystnych warunków dla rozwoju społecznego i gospodarczego. W związku z tym kształtowanie i umacnianie ładu demokratycznego powinno być jednym z najważniejszych celów polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa.

Do zalet rozwoju ładu demokratycznego należy zaliczyć po pierwsze, wzrost udziału jednostek i grup społecznych w kreowaniu polityki państwa. Konieczność zapewnienia demokratycznej partycypacji powoduje wzrost roli humanistycznego wymiaru polityki i akcentuje bezpieczeństwo jednostki.

Po drugie, łatwiejszy dostęp do informacji, który umożliwia rozwój technik komunikacyjnych, zapewnia szerszy udział w procesie podejmowania decyzji politycznych.

Po trzecie, zacieranie się różnic pomiędzy polityką wewnętrzną a zagraniczną wpływa na przenoszenie zasad, norm i procedur demokratycznych na pole stosunków międzynarodowych. Dzięki zacieśniającym się współzależnościom zostają one rozpowszechnione w systemie międzynarodowym.

Po czwarte, swoboda kształtowania się więzi ekonomicznych przyczynia się do zacieśniania kontaktów pomiędzy społeczeństwami⁸.

Według Samuela Huntingtona⁹ zmiany we współczesnym świecie, które odegrały kluczową rolę w powstaniu ostatniej fali demokratyzacji, to m.in.:

- Pogłębiające się problemy legitymizacji rządów autorytarnych (w następstwie klęsk militarnych i kryzysów gospodarczych).

---

⁶ Ibidem, s. 7, 15.

⁷ Ch.A. Kupchan, *How enemies become friends. The sources of Stable Peace*, Princeton-Oxford 2010, s. 1-8.

⁸ Wystąpienie ministra spraw zagranicznych RP Bronisława Geremka na posiedzeniu plenarnym międzyrządowej konferencji „Ku wspólnotce demokracji”, „Sprawy Międzynarodowe” 2000, nr 2, s. 11-20.

⁹ S. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman 1991, s. 164.

- Wzrost ekonomiczny (w jego następstwie doszło do podniesienia poziomu życia i wykształcenia, rozwoju urbanizacji, w efekcie czego nasiliły się oczekiwania społeczne i możliwości ich wyrażania).
- Zmiany w obrębie instytucji religijnych (większe nastawienie autorytarne).
- Zwiększanie wsparcia praw i wolności człowieka (tym samym i demokracji) przez państwa i organizacje międzynarodowe.
- Wpływ międzynarodowego przepływu informacji na upowszechnianie się zasad demokracji na świecie (tzw. efekt kuli śnieżnej).

SZANSE SPRZYJAJĄCE UMACNIANIU SIĘ DEMOKRACJI

Atrakcyjność demokracji sprawia, że wiele państw jest zainteresowanych szerzeniem czy promowaniem tego ustroju, są to oczywiście państwa demokratyczne. Kształtowaniu ładu demokratycznego sprzyjają doświadczenia poprzednich prób demokratyzacji oraz wysoki poziom rozwoju gospodarczego.

Kolejnym czynnikiem wzmacniającym ład demokratyczny jest wczesne rozpoczęcie procesów demokratyzacji, które wynikają przede wszystkim z nacisków zewnętrznych. Poza tym istotne znaczenie mają sprzyjające warunki polityczne, doświadczenia z pokojowo przebiegającymi przemianami oraz niewielka liczba problemów, które pojawiają się na drodze demokratyzacji.

Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na rodzaje prodemokratycznych oddziaływań na państwa niedemokratyczne:

- Pomoc (eksport) w tworzeniu rozwiązań prawnoinstytucjonalnych, wolnych mediów, instytucji społeczeństwa obywatelskiego itd.
- Oddziaływania gospodarcze: pomoc bezzwrotna, kredyty, dostęp do własnego rynku, np. akcesja do Unii Europejskiej wiąże się ze spełnieniem wymogów w zakresie tzw. standardów demokratycznych.
- Oddziaływania *stricte* polityczne – różne formy przymusu, od dyplomatycznych po wojskowe.

Przyjmując pomoc zewnętrzną, pod warunkiem demokratyzacji, państwa łatwiej akceptują pomoc wielostronną niż udzielaną przez jedno państwo (większe odczucie naruszenia suwerenności).

Proces demokratyzacji, poprzez zwiększenie wolności uzewnętrzniania przekonań (w tym także nienawiści), może paradoksalnie prowadzić do napięć i konfliktów wewnętrznych i międzynarodowych. Przebieg procesów demokratyzacji nie zawsze musi być pokojowy. Nowe demokracje bywają w dodatku niestabilne. W następstwie problemów związanych z przekształceniami wewnętrznymi bywa, że niejako dla odwrócenia uwagi państwa te wikłają się w spory i wojny z sąsiadami.

Ograniczeniem dla demokracji w stosunkach międzynarodowych jest przede wszystkim natura działania państw (najkorzystniejsze z punktu widzenia swych interesów kształtowanie środowiska międzynarodowego, asymetryczność oddziaływań). Istnienie mocarstw wiąże się z funkcjonowaniem uprzywilejowanej grupy uczestników. Brak możliwości zrównania państw

w ich statusie i potencjałach uniemożliwia równomierną partycypację. Kolejnym ograniczeniem jest znaczenie suwerenności państw (trudności w osiągnięciu konsensusu i wspólnoty interesów).

Współczesny ład demokratyczny jest kształtowany przez różne procesy zachodzące w świecie. Ich wpływ może mieć różnorodny charakter i wielorakie konsekwencje dla organizacji i funkcjonowania tego ładu. Stanowią one swoiste tło jego rozwoju.

GLOBALIZACJA

Globalizacja jest procesem, który charakteryzuje współczesne środowisko międzynarodowe. Jednak niesie ona za sobą liczne wyzwania, w tym najważniejsze dla politycznej organizacji porządku międzynarodowego – zwiększanie się nierówności pomiędzy państwami i regionami. Jest to jedna z najważniejszych przyczyn wykształcenia się form reakcji politycznej. Ważnym czynnikiem jest tu rosnący przepływ informacji, który sprawia, że społeczeństwa są bardziej świadome pojawiających się dysproporcji. Zatem procesy globalizacyjne mogą wywołać (i wywołują) reakcję polityczną¹⁰.

Proces globalizacji stanowi w związku z tym jedną z podstaw współczesnego ładu demokratycznego. Porządek międzynarodowy ulegał zmianie zwykle po zakończeniu konfliktu zbrojnego, który rozgrywał się w centrum świata, w zależności od epoki historycznej. Stąd funkcjonowały: ład westfalski (trwał od zakończenia wojen religijnych w 1648 r. do wojen napoleońskich w końcu XVIII wieku), wiedeński (od 1815 r., kiedy zakończył się okres wojen napoleońskich, do pierwszej wojny światowej), ład wersalski (okres między pierwszą a drugą wojną światową), jałtańsko-poczdamski (od końca drugiej wojny światowej do zakończenia zimnej wojny)¹¹.

Globalizacja, jako wzrost różnego rodzaju połączeń, wzajemnych powiązań, choć niesymetrycznych we wszystkich dziedzinach życia społeczeństw, ma wiele konsekwencji, a do najważniejszych należy zaliczyć: ograniczanie suwerenności państw, wzrost roli aktorów pozarządowych, homogenizację wzorców, a w konsekwencji kulturowe zamykanie się, marginalizację państw niekorzystających z możliwości globalizacji.

Ponadto globalizacja wpływa na pogłębianie się dysproporcji i nierówności rozwojowych, co wiąże się z fragmentaryzacją świata na tle cywilizacyjnym.

NOWA FAZA REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ I TECHNOLOGICZNEJ

Obecna faza rewolucji informacyjnej opiera się na postępie informatyki, technologii oraz telekomunikacji, poprzez które dochodzi do radykalnego obniżenia kosztów przetwarzania i wymiany informacji. Obecnie koszty te oscylują wokół jednej tysięcznej tego, co na początku lat siedemdziesiątych. Podstawową cechą rewolucji informacyjnej nie jest jednak szybkość wymiany informacji, ale właśnie redukcja kosztów ich przesyłania. W konsekwencji ilość

---

¹⁰ J.S. Nye jr, *Konflikty międzynarodowe. Wprowadzenie do teorii i historii*, Warszawa 2009, s. 292.

¹¹ J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2001, s. 230.

informacji, jakie są rozsyłane na cały świat, stała się nieograniczona. Spowodowało to zmianę natury sprawowania władzy, co skutkuje rozproszeniem potęgi¹².

Na rynku wysokich technologii obserwowana jest od lat dominacja państw zachodnich, które przenoszą przemysł do krajów słabo rozwiniętych. W związku z tym umacnia się wzrost prawnych i politycznych zależności.

UMACNIANIE BEZPIECZEŃSTWA MIĘDZYNARODOWEGO

Powstanie licznych układów zbiorowych oraz uznawanie bezpieczeństwa za jeden z najważniejszych celów polityki powoduje, że narasta pokojowa presja międzynarodowa. Współcześnie trendy te sankcjonują przede wszystkim państwa demokratyczne na czele ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki, które nadal pozostają państwem o dominującej pozycji we współczesnym porządku międzynarodowym.

Stany Zjednoczone to mocarstwo globalne, które jako pierwsze dysponuje taką siłą oddziaływania w systemie międzynarodowym. Świadczy o tym spełnienie warunków, które decydują o jego absolutnej przewadze nad innymi partnerami¹³. Stany Zjednoczone posiadają największą i najbardziej nowoczesną armię świata¹⁴, co stanowi podstawę ich bezpieczeństwa w wymiarze militarnym i pozwala na udzielanie gwarancji w tej dziedzinie również ich sojusznikom. Kolejny wymiar potęgi USA to gospodarka. Od jej rozwoju uzależnione są inne państwa¹⁵, choć w ostatnich latach traci ona znaczenie na rzecz Chin. Amerykanie są narodem najlepiej wykształconym i mają najwięcej osiągnięć naukowych. Wydatki budżetu państwa na badania i rozwój wyróżniają się na tle innych krajów. Dzięki temu dysponują one najbardziej zaawansowanymi technologiami¹⁶. Pod względem kulturowym USA zdobyły także najsilniejszą pozycję w stosunkach międzynarodowych. Zdołały wypromować swój styl życia, wartości, model ustroju politycznego w skali globalnej¹⁷.

O mocarstwowości USA w ujęciu globalnym przesądza także ich przewaga „psychologiczna”, ponieważ pozostałe państwa są przekonane o ich potędze i odpowiedzialności za kształt porządku międzynarodowego i postrzegają Stany Zjednoczone jako jego gwaranta¹⁸.

Dzięki zwiększającemu się zakresowi współzależności we współczesnym systemie międzynarodowym USA, jako supermocarstwo, mają często decydujący wpływ na funkcjonowanie innych podmiotów. Wiąże się z tym prestiż, ale również odpowiedzialność za kształt porządku międzynarodowego. W systemie dwubiegunowym największe mocarstwa uważały się

¹² J.S. Nye jr, op. cit., s. 322-323.

¹³ A. Jarczewska-Romaniuk, *Amerykańskie wizje ładu międzynarodowego po zakończeniu zimnej wojny*, [w:] R. Kuźniar (red.), *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku. Wizje – koncepcje – paradygmaty*, Warszawa 2005, s. 229, 246.

¹⁴ W 2003 r. USA wydały na zbrojenia 396 miliardów USD, co stanowiło większą kwotę niż zsumowane wydatki kolejnych 25 państw, <http://www.cdi.org/budget/2004/world-military-spending.cfm> (31.05.2015).

¹⁵ A. Jarczewska-Romaniuk, op. cit., s. 229.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem, s. 230.

¹⁸ P. Boniface, *La France est-elle encore une grande puissance?*, Paris 1998, s. 71.

za „stróżów bezpieczeństwa międzynarodowego”. Nawet kraje średniej wielkości musiały godzić się z istniejącym porządkiem. We współczesnych stosunkach międzynarodowych rola mocarstw ogranicza się na korzyść państw małych i średnich. Państwa, które obecnie generują najpoważniejsze zagrożenia dla bezpieczeństwa, nie są mocarstwami¹⁹. Jednak bezpieczeństwo państw mniejszych ciągle jest zależne od gwarancji mocarstw. Stany Zjednoczone, poprzez swoją pozycję globalną, są kluczowym elementem obecnego systemu bezpieczeństwa. Jednak w epoce pozimnowojennej sojusznicy USA odnoszą się z niechęcią do ich polityki, często ją potępiając, wielokrotnie z większym sprzeciwem, niż czynili to obrońcy komunizmu w czasie dwubiegowej rywalizacji w okresie zimnej wojny²⁰.

Mimo powstałych rozbieżności i kryzysu, jaki nastąpił w funkcjonowaniu systemu bezpieczeństwa tworzego przez państwa demokratyczne, nadal pozostaje on najbardziej spójnym i rozwiniętym w skali ogółu stosunków międzynarodowych. Demokratyczne systemy rządów państw do niego należących są gwarancją, że ewentualne spory będą rozstrzygane w sposób pokojowy, a wspólnota na poziomie kulturowo-cywilizacyjnym, nierzadko także na płaszczyźnie interesów, sprawia, że jego rozpad nie może nastąpić natychmiastowo. Należy jednak pamiętać o tym, że żywotność każdego systemu jest ograniczona i każdy z nich przechodzi liczne transformacje, które mogą doprowadzić do całkowitej zmiany, wiążącej się z zakończeniem jego istnienia.

PRAWA CZŁOWIEKA

Międzynarodowa presja dotycząca przestrzegania praw człowieka jest szansą dla rozwoju i umacniania ładu demokratycznego. W związku z tą tendencją powstaje wiele instytucji ochrony praw człowieka. Jest to również jeden z ważnych elementów polityki państw Zachodu, które, mimo dynamicznego porządku międzynarodowego, wciąż mają znaczący wpływ na to, co dzieje się na świecie.

Istotnym wyzwaniem w tym kontekście jest pogodzenie samostanowienia narodów z prawami człowieka, co odbija się na efektywności ich stosowania.

WPLYW WIELKICH MEDIÓW

Współczesny ład demokratyczny zależy też od sposobów jego postrzegania. Dzięki percepcji każdy podmiot, oczywiście w różnym stopniu, może kształtować swój wizerunek. Najpotężniejsi i najaktywniejsi aktorzy wpływają nawet na zmianę postrzegania innych podmiotów. Pełny obraz rzeczywistości dają nie tylko przeświadczenia o jej uczestnikach, otoczeniu, ale również mechanizmy wpływające na określony model ich postrzegania. W ten sposób tworzy się specyficzna świadomość zbiorowa, międzynarodowe „środowisko psychologiczne”²¹. Postrzeganie rzeczywistości zależy od wielkości, potencjału, usytuowania geograficznego i geopolitycznego, stanu relacji między podmiotami. W inny sposób swoje otoczenie będzie

---

¹⁹ *Zapobieganie konfliktom*, Warszawa 2000, s. 16.

²⁰ J.F. Revel, *L'obsession anti-américaine. Son fonctionnement, ses causes, ses conséquences*, Paris 2002, s. 35.

²¹ J. Kukułka, *Postrzeganie międzynarodowe*, „Stosunki Międzynarodowe” 1992, nr 16, s. 91-103.

postrzegało mocarstwo, a w inny państwo słabe. Odmiennosc tę determinuje również różnorodność ustrojów państwowych, obszar kulturowy i poziom cywilizacyjny. Percepcja wpływa zatem na subiektywizację procesu kształtowania ładu demokratycznego.

Obraz świata jest kształtowany przez międzynarodowe koncerty medialne, które są zdominowane przez Zachód i w znacznym stopniu przedstawiają zachodni sposób postrzegania rzeczywistości. Nakłada się na to również nieuchronny brak obiektywizmu mediów.

ZAGROŻENIA ŁADU DEMOKRATYCZNEGO

Współczesne zagrożenia ładu demokratycznego, często wymieniane w dokumentach strategicznych i przez przedstawicieli państw demokratycznych, nie stanowią bezpośredniego zagrożenia dla przetrwania tych państw, ich suwerenności czy tradycyjnie pojmowanego bezpieczeństwa. Mimo to są uważane za poważne. Wiele z nich ma długotrwały i niebezpośredni charakter. Niektórzy badacze formułują stwierdzenia mówiące o ich „zachodocentryzmie”²². Państwa te nie dostrzegają bowiem innych zagrożeń ich funkcjonowania.

TERRORYZM I PRZESTĘPCZOŚĆ ZORGANIZOWANA

Terroryzm i przestępczość zorganizowana, często wymieniane we współczesnych dokumentach strategicznych państw i organizacji międzynarodowych, są utożsamiane z pojęciem zagrożeń asymetrycznych. Jest to każdy rodzaj zagrożenia, który pochodzi ze strony grupy zorganizowanej lub nie, na które to zagrożenie państwo, grupa państw, sojusz czy instytucja nie są przygotowane pod względem kulturowym, strukturalnym, intelektualnym, legislacyjnym, administracyjnym i regulaminowym, aby móc nań zareagować natychmiastowo, skutecznie i zdecydowanie²³.

Walka z terroryzmem, zdaniem wielu zachodnich decydentów, powinna być prowadzona solidarnie poprzez mobilizację społeczności międzynarodowej. Znaczącą rolę mogłaby tu odegrać Organizacja Narodów Zjednoczonych oraz organizacje międzynarodowe o gospodarczym profilu działalności ze względu na zagrożenia wiążące się z finansowaniem terroryzmu. Jego zwalczaniu służyłoby wyrównywanie szans rozwojowych, czemu z kolei powinien sprzyjać dialog międzykulturowy, w którym patronat ONZ jest nie do przecenienia. Należy dążyć do dominacji jedności myślenia i działania. Walka z tym zagrożeniem winna opierać się na systematycznych działaniach, uwrażliwianiu obywateli, ale także nie powinna pomijać istotnych, z punktu widzenia współczesnych organizacji terrorystycznych, płaszczyzn technologicznej i ideowej²⁴.

Drugim zagrożeniem zaliczanym do typu asymetrycznych jest transnarodowa przestępczość zorganizowana. Do zakresu działalności tego typu przestępczości zalicza się: handel

---

²² Vide: M.S. Stempień, *Terrorist threat in the Visegrad Group member states in view of Global Terrorism Database and its social impact*, “Journal of Slavic Military Studies” 2020, vol. 33, iss. 2, s. 198-213; M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2007, s. 62-69, 391.

²³ Definicja sformułowana przez generała Christiana Quesnota, prezydenta Komitetu Studiów Obrony Narodowej, cyt. za: P. Gawliczek, J. Pawłowski, *Zagrożenia asymetryczne*, Warszawa 2003, s. 26.

²⁴ D. de Villepin, *Un autre monde*, Paris 2003, s. 353-356; *La France face au terrorisme. Livre blanc sur la sécurité intérieure face au terrorisme*, la Documentation française, Paris 2006.

narkotykami, korupcję, cyberprzestępczość, piractwo²⁵. W walce z transnarodową przestępczością zorganizowaną zachodnie demokracje faworyzują podejście multilateralne i wielodyscyplinarne. Jeśli chodzi o handel narkotykami, to najpierw proponuje się identyfikację szlaków ich przetrzutu, następnie porównanie typów polityk odnośnie do walki z narkotykami i odszukiwanie nowych odpowiedzi związanych z ekonomicznym funkcjonowaniem państw, w których rozwija się ich produkcja²⁶.

KONFLIKTY REGIONALNE

Zakończenie zimnej wojny obnażyło pokłosie rywalizacji pomiędzy mocarstwami, jakim stały się konflikty regionalne. W naturze konfliktu dokonały się w tym czasie rewolucyjne zmiany. Wiele z nich ma charakter wewnętrzny, często ulegając umiędzynarodowieniu. Konflikty międzypaństwowe należą do rzadkości. Głównymi aktorami wojen stały się podmioty pozapaństwowe, często utrudniające państwom ich działalność²⁷.

Konflikt regionalny, który nie zagraża żywotnym interesom państw demokratycznych, może jednak wymagać interwencji ich sił zbrojnych ze względu na zobowiązania międzynarodowe lub ich polityczną odpowiedzialność za bezpieczeństwo w danym regionie. Obszarami, które mogą zostać ogarnięte tego typu konfliktem, są południowe wybrzeże Morza Śródziemnego i Bliski Wschód oraz Europa Wschodnia.

PAŃSTWA UPADŁE

Zagrożenie dla stabilności środowiska międzynarodowego stanowią obecnie tzw. państwa upadłe²⁸. Koniec zimnej wojny doprowadził do wyodrębnienia grupy państw, która sprzyja powstawaniu wielu utrudnień w funkcjonowaniu społeczności międzynarodowej. Są to uczestnicy, których rządy nie są w stanie sprawować kontroli nad swoim terytorium, nie mogą zrealizować podstawowych funkcji, które powinna spełniać każda organizacja państwowa (zapewnienie bezpieczeństwa i podstawowych potrzeb socjalnych obywatelom, przestrzeganie prawa, wypełnianie zobowiązań międzynarodowych). Obecnie jest ich około czterdziestu (głównie w rejonach Afryki, Azji, Ameryki Łacińskiej, a nawet Europy). Państwa te kreują bardzo poważne zagrożenia w postaci terroryzmu, przestępczości międzynarodowej, rozpowszechniania głodu i chorób, niekontrolowanej proliferacji broni masowego rażenia, sprzyjają

---

²⁵ *Criminalité organisée*, http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/actions-france_830/criminalite-organisee_1051/index.html, (30.03.2020).

²⁶ D. de Villepin, op. cit., s. 372-375.

²⁷ J. Leatherman, R. Väyrynen, *Conflict Theory and Conflict Resolution. Directions for Collaborative Research Policy*, "Cooperation and Conflict", March 1995, vol. 30, number 1, s. 77.

²⁸ F. Armanet, J.-G. Fredet, *Sztuka rządzenia cyrkiem*, wywiad z Francisem Fukuyamą, „Forum”, 21 III 2005, nr 12, s. 16-19.

one również powstawaniu konfliktów o zasięgu regionalnym²⁹. Dysfunkcjonalność tych podmiotów opiera się także na łamaniu praw człowieka oraz napędzaniu fal imigracji.

Pomoc krajom słabszym w należyтым wypełnianiu ich funkcji staje się niewystarczająca. Dzieje się tak wskutek pojawienia się wielu problemów, których rozwiązywanie wykracza poza możliwości państwa. Kwestie związane z terroryzmem, ekologią, przestrzeganiem praw człowieka, proliferacją broni masowego rażenia koncentrują na sobie uwagę całej społeczności międzynarodowej. Państwa słabe generują powstawanie zagrożeń dla utrzymywania pokoju, a mocarstwa tracą kontrolę nad ich rozprzestrzenianiem³⁰.

W przestrzeni międzynarodowej występowała tendencja do osłabiania państwowości, nie tylko pod względem ekonomicznym, ale i pozycji względem innych podmiotów. Działo się tak ze względu na historyczne doświadczenie potęgi państw w XX wieku, które przyniosło agresję, dyktaturę. Jednak obecnie znów dąży się do odbudowy państwowości. Słabe państwa zagroziły po raz pierwszy na taką skalę supermocarstwom i całej społeczności międzynarodowej. Państwa muszą nauczyć się budować instytucje nie tylko we własnych granicach, ale również w gorzej zorganizowanych i często niebezpiecznych krajach³¹.

Problem państw upadłych wiąże się również z zagrożeniem proliferacją broni masowego rażenia, która może znaleźć się w rękach podmiotów pozapaństwowych, ponieważ podmioty te wykorzystują słabość struktur państwowych.

PROBLEMY EKONOMICZNE, SPOŁECZNE I EKOLOGICZNE

W okresie pozimnowojennym wzrasta znaczenie pozamilitarnych zagrożeń ładu demokratycznego. Zagrożenia i wyzwania z nimi związane są współzależne, często się wzajemnie przenikają, powstają i oddziałują długotrwale.

Trudna sytuacja budżetowa, bezrobocie, upadłość firm stanowią najpoważniejsze zagrożenia dla rozwoju gospodarczego państwa. Wysokie bezrobocie i brak wykwalifikowanych pracowników bezpośrednio przekładają się na wybuch niepokojów społecznych. Przyczyn problemów ekonomicznych państw demokratycznych można upatrywać w słabej koniunkturze gospodarczej, wzroście konkurencji ze strony firm zagranicznych, niskiej konkurencyjności przedsiębiorstw, wysokich obciążeniach fiskalno-socjalnych, słabym popycie wewnętrznym³². Oczywiście jest jednak, że gospodarka wolnorynkowa jest niezależna od wpływów zewnętrznych i gospodarki światowej.

Rola państw demokratycznych w sferze ekonomicznej obejmuje dwa aspekty. Po pierwsze, koncentrują się one na działaniach prowadzących do poprawy ich wewnętrznej sytuacji gospodarczej. Z drugiej strony wzrost współzależności we współczesnym świecie sprawia, że

---

²⁹ R. Kuźniar, *Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki*, Warszawa 2006, s. 276-277. Rankingi państw upadłych (*Fragile States Index*) są publikowane rokrocznie przez Fund for Peace, <https://fragilestatesindex.org/> (9.09.2023).

³⁰ *Zapobieganie konfliktom*, op. cit., s. 14.

³¹ F. Fukuyama, *Budowanie państwa: władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005, s. 138-139.

³² K. Tomaszewski, *Republika Francuska w Unii Europejskiej*, Warszawa 2008, s. 60-62.

w interesie państwa pozostaje dbałość o rozwój światowej ekonomii. Ważnym aspektem w tym kontekście jest pomoc gospodarcza państwom słabszym. Brak rozwoju może w tym przypadku przyczynić się do powstawania zagrożeń związanych ze słabością struktur państwowych³³.

Społeczny wymiar ładu demokratycznego obejmuje szeroki zakres zagadnień. Związane są z nim kwestie kulturowe, problemy migracji międzynarodowych, problemy demograficzne i niebezpieczeństwo światowych epidemii. Do tego zakresu należy także poziom społecznych akceptacji systemu politycznego i materialnych warunków bytowania, gotowość do kontestacji istniejącego ustroju politycznego i porządku ekonomicznego oraz spójność społeczeństwa pod względem narodowościowym, rasowym, kulturowym, religijnym, czyli jego tożsamość i identyfikacja kulturowa. Jednostka powinna mieć zaspokojone nie tylko fundamentalne potrzeby egzystencjalne, ale także zapewnione możliwości rozwoju³⁴.

Kolejnym aspektem istotnym dla funkcjonowania ładu demokratycznego jest ekologia. Wielu badaczy sprzeciwia się jednak łączeniu problemów ekologicznych z kategorią bezpieczeństwa międzynarodowego. Wiąże się to z charakterem zagrożeń, jakie należą do tego kręgu zagadnień. Mają one bowiem nieintencyjny charakter, prawdopodobieństwo wybuchu konfliktu za ich przyczyną jest niewielkie³⁵. Trudnością jest także określenie sprawców zagrożeń funkcjonujących w ramach problematyki ekologicznej. Argumentacja dotycząca uznania problematyki ekologicznej za część kategorii bezpieczeństwa dotyczyła postulatu uwzględnienia niemilitarnego wymiaru bezpieczeństwa. Znaczny stopień degradacji środowiska naturalnego uniemożliwiłyby bowiem realizację potrzeb społeczności międzynarodowej i państw w zakresie społecznym, gospodarczym czy nawet militarnym, a w skrajnym przypadku egzystencję ludzkości³⁶.

PODSUMOWANIE

Transformacja ładu demokratycznego odnosi się zarówno do sposobów funkcjonowania systemów politycznych, jak i ładu międzynarodowego. Współczesne trendy wskazują na kryzys i stagnację w kontekście omawianych procesów. Jak wynika z raportów i rankingów instytucji międzynarodowych (Freedom in the World oraz Democracy Index) odnotowano spadek poziomu demokracji w 60 państwach na świecie. Poniżej 50% populacji na świecie żyje w państwach demokratycznych, na co wskazują dane z 2021 r.³⁷

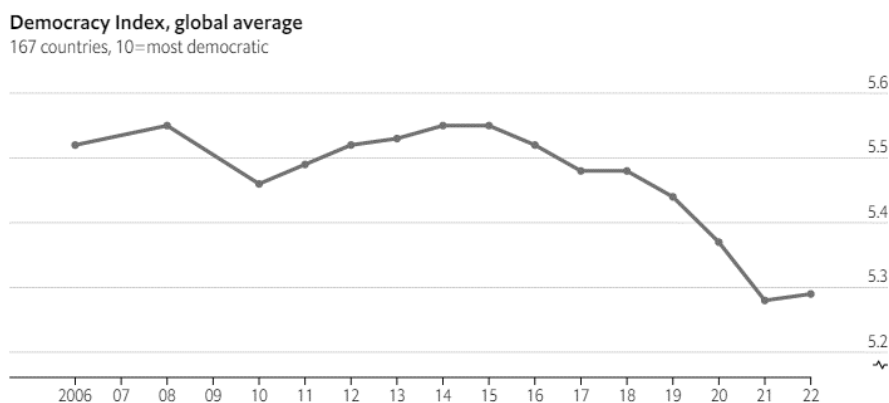
³³ *Economic Security for a better world. ILO Socio-Economic Security Programme*, Geneva 2004.

³⁴ B. Buzan, O. Weaver, J. de Wilde, *Environmental, Economic and Societal Security*, "Working Papers", Centre for Peace and Conflict Research 10/1995, s. 39-59.

³⁵ Zdaniem Christiana Daase taka zależność istnieje, ale nie należy jej wiązać z problematyką bezpieczeństwa ekologicznego, ponieważ nie dotyczy to ekosystemu, ale oddziaływań ekologii i zagrożeń na brak stabilności w systemie międzynarodowym. Christian Daase, *Ökologische Sicherheit: Konzept oder Leerformel?*, [w:] B. Meyer, Ch. Wellmann (red.), *Umweltzerstörung. Kriegsfolge und Kriegsursache*, Frankfurt 1992, s. 34, cyt. za.: M. Pietraś, *Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie. Studium politologiczne*, Lublin 2000, s. 54.

³⁶ M. Pietraś, op. cit., s. 52-63.

³⁷ E. Waśko-Owsiejczuk, op. cit., s. 293.

Wykres 1. Indeks demokracji w latach 2006-2022

Źródło: <https://www.economist.com/graphic-detail/2023/02/01/the-worlds-most-and-least-democratic-countries-in-2022> (21.06.2023).

Dodatkowym czynnikiem, który w negatywny sposób wpłynął na regresywną tendencję w kontekście umacniania demokracji stała się pandemia COVID-19, która wybuchła w 2020 r. Odnotowano jej wpływ na umocnienie lub osłabienie systemu demokratycznego. Pośród problemów, na które zwrócono uwagę, należy wymienić nasilenie tendencji autorytarnych oraz problemów z przestrzeganiem praw człowieka w wielu państwach na świecie. Według raportu Freedom House 2021 pandemia spowodowała osłabienie demokracji w 80 państwach na świecie, a tylko w jednym ją wzmocniła³⁸.

Demokracja jest zatem ustrojem, ale i cechą stosunków międzynarodowych podlegającą ciągłym zmianom i transformacjom. Ma ona charakter stopniowalny, a dynamiczne środowisko międzynarodowe wpływa na zmiany demokracji jako ustroju politycznego w państwie, ale również na zwiększanie dysproporcji we współczesnym łańdźu międzynarodowym, jeżeli chodzi o równą partycypację w korzyściach płynących ze współpracy międzynarodowej. Zatem proces transformacji ładu demokratycznego jest immanentną cechą procesów politycznych i wektorem ich zmiany.

BIBLIOGRAFIA

- Armanet François, Fredet Jean-Guillaume. 2005. „Sztuka rządzenia cyrkiem”, wywiad z Francisem Fukuyamą. Forum 12.
- Bobrow David B., Halizak Edward, Zięba Ryszard (red.). 1997. Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku. Warszawa: Fundacja Studiów Międzynarodowych, Instytut Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Boniface Pascal. 1998. La France est-elle encore une grande puissance? Paris: Presses Universitaires Sciences Politiques.
- Buzan Barry, Weaver Ole, de Wilde Jaap. 1995. “Environmental, Economic and Societal Security”, Working Papers, Centre for Peace and Conflict Research no.10.

³⁸ *Democracy under Lockdown. The Impact of COVID-19 on the Global Struggle for Freedom*, Freedom House, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-10/COVID-19_Special_Report_Final_.pdf, (20.06.2023).

- Criminalité organisée. 30.03.2020. http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/actions-france_830/criminalite-organisee_1051/index.html.
- Democracy under Lockdown. The Impact of COVID-19 on the Global Struggle for Freedom, Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-10/COVID-19_Special_Report_Final_.pdf.
- Economic Security for a better world. ILO Socio-Economic Security Programme. 2004. Geneva: International Labour Office.
- Fukuyama Francis. 2005. Budowanie państwa: władza i ład międzynarodowy w XXI wieku. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Gawliczek Piotr, Pawłowski Jacek. 2003. Zagrożenia asymetryczne. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.
- Huntington Samuel. 1991. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press.
- Jarczewska-Romaniuk Aleksandra. 2005. „Amerykańskie wizje ładu międzynarodowego po zakończeniu zimnej wojny”, [w:] Roman Kuźniar (red.), Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku. Wizje – koncepcje – paradygmaty. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kukułka Józef. 1992. „Postrzeganie międzynarodowe”, Stosunki Międzynarodowe 16.
- Kukułka Józef. 2001. Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Kumar Krishna, de Zeeuw Jeroen. 2006. Democracy Assistance to Postconflict Societies, In Krishna Kumar, Jeroen de Zeeuw (red.), Promoting Democracy in Postconflict Societies, London: Lynne Rienner Publishers.
- Kupchan Charles A. 2010. How enemies become friends. The sources of Stable Peace. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Kuźniar Roman. 2006. Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- La France face au terrorisme. Livre blanc sur la sécurité intérieure face au terrorisme. 2006. Paris: la Documentation française.
- Leatherman Janie, Väyrynen Raimo. March 1995. “Conflict Theory and Conflict Resolution. Directions for Collaborative Research Policy”. Cooperation and Conflict 30(1).
- Madej Marek. 2007. Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego. Warszawa: PISM.
- Macmillan John. 2004. Liberalism and the democratic peace, „Review of International Studies”, nr 30.
- Nye jr Joseph S. 2009. Konflikty międzynarodowe. Wprowadzenie do teorii i historii. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Pietraś Marek. 2000. Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie. Studium politologiczne. Lublin: Wyd. UMCS.
- Revel Jean François. 2002. L’obsession anti-américaine. Son fonctionnement, ses causes, ses conséquences. Paris: Plon.
- Russett Bruce. 1993. Grasping the Democratic Peace. Principles for a Post-Cold War World. Princeton: Princeton University Press.

- Stempień Marta Sara. 2020. „Terrorist threat in the Visegrad Group member states in view of Global Terrorism Database and its social impact”. *Journal of Slavic Military Studies* 33(2): 198-213. doi.org/10.1080/13518046.2020.1756706.
- Tomaszewski Krzysztof. 2008. *Republika Francuska w Unii Europejskiej*, Warszawa: Wyd. Akademickie i Profesjonalne.
- Villepin de Dominique. 2003. *Un autre monde*. Paris: L’Herne.
- Waško-Owsiejczuk Ewelina. 2023. „Krytyczne spojrzenie na promowanie demokracji.” *Polityka i Społeczeństwo* 1(21): 280-296. doi.org/10.15584/polispol.2023.1.18.
- Wiśniewski Bartosz. 2015. „Teoria demokratycznego pokoju”, W Ryszard Zięba, Stanisław Bieleń, Justyna Zajac (red.), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych.
- Wystąpienie ministra spraw zagranicznych RP Bronisława Geremka na posiedzeniu plenarnym międzyrządowej konferencji „Ku wspólnocie demokracji”. 26.06.2000. Warszawa. *Sprawy Międzynarodowe*, nr 2, 2000.
- Zapobieganie konfliktom. 2000. SIPRI. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.